

Penavin Olga

1. Imre Samu: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1971. (394 l.)

A szerző a következőket írja bevezetésében: „Munkám célja a mai magyar nyelvjárások jelentősebb fonológiai, fonetikai és morfológiai sajátosságainak leírása, e sajátosságok területi tagolódásának megrajzolása, majd e vizsgálatok eredményeinek felhasználásával a mai magyar nyelvjárások számottevőbb típusainak meghatározása, e nyelvjárástípusok góccainak területi kijelölése és végül az egyes nyelvjárástípusok jellemző vonásainak ismertetése.”

A munka leíró jellegű, tehát a nyelvjárások mai, illetve kb. 10 éve készülő Magyar Nyelvjárások Atlasza alapján kikövetkeztethető állapotát rajzolja meg, s nem nyelvjárástörténetet ad.

Mivel a Magyar Nyelvjárások Atlaszának Magyarországon 165, Magyarországon kívül 68 kutatópontja volt, ezért néhány nyelvi szempontból jelentős nyelvjárássziggettel is foglalkozik a szerző, többek között a bennünket közelebbről érdeklő kupuszinai, szlavóniai nyelvjárássziggettel is.

Módszertani szempontból újítás az eddigi összefoglalásokhoz képest, hogy Imre Samu statisztikai összesítésekre támaszkodik, figyelembe véve a tárgyalt kérdésekre vonatkozó mennyiségi mutatókat. Ezek az egyes nyelvjárási jelenségekről realisabb, konkrétabb kép kialakítását teszik lehetővé. A statisztikai összevetések mellett térképek és gazdag példamanyag teszi szemléletessé és áttekinthetővé ezt a rendkívül jelentős vállalkozást.

A 394 lapos munka első fejezete az újabb magyar nyelvjáráskutatás kritikai áttekintését adja. Itt külön érték Csúry Bálint nyelvjáráskutató törekvéseinek és munkásságának sine ira et studio felmérése. Annak ellenére, hogy a szerző — mint jómagam is — a Csúry-iskolához tartozott, végre tökéletes pártatlansággal állítja Csúryt a nyelvjáráskutatásban az őt megillető helyre, nem halgatva el Csúry hibáit sem erényei mellett. Hasonlóképpen jár el a Csúry-tanítványokkal is.

Az Elméleti, módszertani kérdések c. fejezetben többek között a tematikai problémák mellett a nyelvjárások tipizálásával összefüggően sor kerül a nyelvi egység, nyelvi mozgás, a köznyelv mint összehason-

lítási alap, a mennyiségi mutatók kérdésének rövid, de alapos meg tárgyalására.

Ez után következik a Mai nyelvjárásaink című fejezet, melynek alfejezetei a következők: A hangrendszertípusok vizsgálata; Mai nyelvjárásaink hangrendszertípusai (itt találjuk a 12 jugoszláviai kutatópontot is); A hangrendszertípusok néhány tanulsága; A hangrendszertípusok értékelése; A magánhangzó-fonémák gyakorisága illetve annak bemutatása, hogy a nyelvjárási hang milyen köznyelvi fonémák és hangkapcsolatok helyén és hol fordul elő, statisztikával és térképekkel; tanulságok; A köznyelvi mássalhangzó-fonémák nyelvjárási megfelelései térképekkel, statisztikai kimutatással; A hasonulás, összeolvadás, hangátvevés, hangkivetés, nyúlás, rövidülés, időtartamcsere, a mássalhangzó torlódás feloldása; Összefoglalás; A hangszín realizációk (a diftongusok is) és más hangtani változások (térképpel, táblázatokkal).

Ez a rész a magyar nyelvjárások igen részletes, alapos, sok példával illusztrált fonológiai- fonetikai rendszerének modern összefoglalása. Eből az elemzésből kiderül, hogy mai nyelvjárásainkban a magánhangzó-fonémák rendszere a következő:

Rövidek: u, ü, i, o, ö, e, a, e = 8

Hosszúak: ú, ü, í, ó₂, ő₂, é₂, ó, ő, é, e, á, a, e = 11 + 2

A mássalhangzó-fonémák rendszere:

b, c, cs, d, dz, dzs, f, g, gy, h, j, k, l, ly, m, n, ny, p, r, s, sz, t, ty, v, z, zs = 26

Ezeket a fonémákat azonban a nyelvjárások eltérő mértékben használják fel (a ly csak 32 kutatóközponton él!). Kiderül az is, hogy a hosszú magánhangzóknak van alapvető szerepük a nyelvjárások hangrendszertípusainak differenciálásában. Imre Samu helyesen állapítja meg, hogy a mássalhangzók eddigi vizsgálata részleteiben messze elmaradt a magánhangzó-vizsgálatoktól. Sok helytelenül általánosító megállapítás él a nyelvészeti köztudatban a mássalhangzókról (pl. a szótagvégi minden l kiesése!). A hangszínrealizációt illetően a magánhangzók sokkal színeesebb képet mutatnak, mint a mássalhangzók, s a realizációk a földrajzi tagolódása is jóval határozottabb. Az is világosan kiderült, hogy Balassa és Horger több részletmegjegyzése már nem állja meg a helyét, mert már akkor is téves megfigyelésen vagy helytelen általánosításon alapult.

Míg a hangtani kérdésekkel foglalkozó rész terjedelmes, 300 oldalnyi, addig az alaktanra mindössze 27 oldal jutott. Csak a legfontosabb, részleteikben eddig kevésbé ismert alaktani jelenségeket elemezi a szerző. Ezt az aránytalanul kisebb terjedelmű összegezést a megfelelő előmunkálatok hiányával okolja meg. A Nyelvatlasz alaktani anyaga ugyanis korlátozott terjedelmű. Így csak a névszótövekre, igetövekre, a birtokos személyragozásra, a névszói toldalékokra, az igei toldalékokra, a szóképzésre tér ki térképekkel illusztrálva. Ebben a részben tulajdonképpen eddigi ismereteink összegezését kapjuk. Nagy kár, hogy ez a rész nem olyan kidolgozott és részletes, mint a hangtan!

A mai magyar nyelvjárások főbb típusai c. fejezetben a szerző elmondja, hogy tipizálása elsődlegesen hangtani alapú; mivel a nyelvjárást mint beszélt nyelvet vizsgálta, a hangtani sajátságok közül elsősorban azokat vette figyelembe, amelyek nagy hatásúak, s a nyelvjárás hangtani képét alapvetően határozzák meg. Az egyes nyelvjárástípusokat földrajz-

zilag is rögzítette, meg is rajzolta. A tipizáláskor nem volt tekintettel a régebbi osztályozásokra, de típusai ennek ellenére is többször egybeesnek a Balassa-féle osztályozás kisebb egységeivel. Imre Samu beszél északnyugat-dunántúli, zalai, őrségi, hetési, észak-dunántúli Balaton-vidéki, közép-somogyi, dél-somogyi, észak-baranyai, dél-baranyai, Szeged vidéki, Baja környéki, kiskunsági, Szenc környéki, észak-dunai, csallóközi és szigetközi, középpalóc, Ipoly vidéki, északnyugati palóc, nyugati palóc, déli palóc, keleti palóc, Hernád vidéki, Szikszó vidéki, Zagyva-Tarna-Tisza vidéki, Budapest környéki, hajdubihari, középtiszántúli, Szabolcs-szatmári, abaúji ö-ző nyelvjárástípusokról, melyek a következő nagyobb egységekbe foglalhatók: északkeleti nyelvjárások, nyugati (dunántúli), északi (palóc), keleti, déli nyelvjárások. Átmeneti típusok: dél-somogyi, észak-baranyai, észak-dunai, nyugati palóc, Hernád vidéki, Szikszó környéki, közép-tiszántúli, Eger környéki, Budapest környéki, csallóközi-szigetközi. Nyelvjárássziget: a Szenc környéki, az abaúji ö-ző.

Ezek a nagyobb egységek nemcsak fonetikai-fonológiai és alaktani sajátágaikban mutatnak eltérést, hanem szókincsükben is. A szerző táj-szómotatványt is közöl tétele igazolására.

Kétségtelen, hogy Imre Samu új és gondosan felépített felosztása a nyelvi valóságra épült, és ezt jobban tükrözi, mint az eddigi felosztások, mégis vitatható. Ha több alaposabb és részletes monográfiával rendelkezniénk, akkor még több tény ismeretében talán megnyugtatóbb és mindenkit kielégítő felosztást végezhetniénk. Így nagyon elgondolkoztató ez a felosztás.

Benyomásainkat összegezve elmondhatjuk, hogy a magyar nyelv-tudomány egy rendkívül értékes, alapos, átgondolt és elgondolkoztató, vitára serkentő, modern szemléletű művel gyarapodott, mely kézikönyve kell hogy legyen minden nyelvjárással foglalkozónak.

Nagyon hiányoljuk, hogy a mű végén nincs egy terjedelmesebb összefoglalás néhány világnyelven.

A könyv kiállításáról, papírájáról, szedéséről csak a legjobbakat mondhatjuk. Az Akadémiai Kiadó ezzel is gyarapította szép kiállítású könyveinek számát.

* * *

2. Eötvös Loránd Tudományegyetem: Nyelvtudományi Dolgozatok I—V.

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetének érdekes és hasznos kezdeményezéséről számolhatunk be. Az Intézetben 1969—70-ben megalakult az Ifjú Nyelvészek Köre, részint a nyelvészet iránt érdeklődők összefogása céljából, részint talán az utánpótlás, az eljövendő egyetemi előadói kéder kinevelése céljából. A nyelvészettel foglalkozó ifjak szemináriumi illetve diplomadolgozatát, ha megüti a mértéket, kiadják az egyetemen indított Nyelvtudományi Dolgozatok sorozatban. A sorozat könyvei fehér fedőlapú, szerény kiállítású, újságpapíron, rotoprint technikával készülő kis formátumú könyvek. Áruk 5 forint.

Eddig 5 dolgozat jelent meg. 1970-ben: Zilahi Lajos: A zárt í-zés

esetei Püspökladány nyelvjárásában (122 l.); 1971-ben: Máta Mária: A határozószók, névutók és igetők rendszere a Müncheneri kódexben (206 l.); Suhajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban (106 l.); Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (88 l.); Szabó Géza: Szempontok az é-zés vizsgálatához (135 l.).

Mivel nincs szándékunkban az egyes munkák részletes elemzése, inkább csak fel akarjuk hívni a figyelmet a sorozatra meg arra a tényre, hogy a jobb szemináriumi illetve diplomadolgozatokat ne hagyjuk porosodni a fiókok mélyén, adjuk ki mi is, tegyük a tudományos élet alkotórészeivé, hisz minden alkotóra szükségünk van, mivel kevesen vagyunk, tennivaló viszont bőségesen van.

Az említett dolgozatok közös jellemzője, hogy egyéni kutatómunka eredményeit közlik. A dolgozatokból kitűnik, hogy a legfőbb szakmai alapismereteket elsajátították, filológiai jártasságra tettek szert, megtanulták a tudományos kutatás módszereit, az eredmények felhasználásának lehetőségeit. Természetes, hogy ezek a dolgozatok a vezetőtanár kezényomát is magukon viselik, de még így is elárulják szerzőjük tudományseretetét, egyéni rátermettségét. Mivel a sorozat a tárgykör, azaz a megválasztott tárgy szempontjából igen változatos (nyelvjárási vizsgálat, nyelvtörténet, finnugor nyelvészet és folklór), nagyon szépen példázza a hallgatók, az ifjú nyelvészek sokféle nyelvi érdeklődését.

* * *

3. Balogh Dezső — Gálffy Mózes — J. Nagy Mária: *A mai magyar nyelv kézikönyve, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1971. (457 l.)*

A nyelvtudományban szerte a világban soha nem tapasztalt változás, lázas útkeresés tapasztalható. Az utóbbi évtizedekben a vizsgálati szempontok, a szemlélet, a módszerek óriási, szinte nyomon sem követhető változását figyelhetjük meg. A leíró szinkrón nyelvvizsgálat elfoglalta megérdemelt helyét a nyelvtudományban, új módszerek jelentkeztek, és ez a hagyományos módszerekkel együtt a régen ismert tények, eredmények gyarapítását, újraértékelését, helyesbítését, pontosabb megfogalmazását, a finom részletekre való kitérést, az összefüggések pontosabb kimutatását, a tények rendszerezését hozták és hozzák magukkal.

Az előttünk levő könyv főleg az Akadémia A mai magyar nyelv rendszere Leíró nyelvtana eredményeit, vizsgálódási szempontjait és módszerét felhasználva, de a rendszerezést tekintve némi módosítást alkalmazva készült. A szerzők a nyelvtudomány mai, de érthetően nem legújabb állásának megfelelően tájkoztatják a tanulókat és az érdeklődő nagyközönséget az eredményekről, az időszerű kérdésekről. Mivel kézikönyvről van szó, melyet nem szakmabeliek is fellapoznak, a helyes nyelvhasználati, helyesírási és helyesejtési kérdéseikre is feleletet kaphatnak. Minden fejezet végén ugyanis ilyen észrevételek szerepelnek más betűtípussal szedve. Ezek az észrevételek, tanácsok az egyén és ezen keresztül a közösség nyelvi műveltsége emelésének szép és gyakorlatilag is fontos célját szolgálják.

A példákat — a tételek igazolására, a nyelvi jelenségek bemutatására — nagyon helyesen nemcsak klasszikus szépirodalmi és mai szövegekből vették, hanem az élő, beszélt nyelvből, köznyelvből. A könyv részei: *Bevezetés* (Gálffy Mózes). Általános nyelvészeti kérdések is szerepelnek ebben részben (a *langue* — *parole* fogalma; nyelvi jelek az információban; a nyelv jelrendszer; a nyelvi szintek; a nyelvi struktúra; a nyelvten; a nyelvten módszerei és az alkalmazott eljárás; a nyelv rétegződése).

A *Hangtan* címet viselő fejezetben miután Gálffy Mózes tisztázza a hang, a fonéma, a betű fogalmát, írását, áttér a beszélőszervek bemutatására, működésük leírására (itt felveti az artikulációs bázis fogalmát is). Hasznos képek, táblázatok segítségével tárgyalja a magánhangzók és mássalhangzók tulajdonságait, ejtési hibáit. A mássalhangzók rendszerének bemutatásakor a szerző leegyszerűsíti a rendszert (csak szájhangokról beszél a zár-rés hangoknál; a zöngés hangokat előbb veszi mint a zöngétlent a + tulajdonság, — tulajdonság elve alapján). A hangok rokonsági rendszerének bemutatása után a hangok kapcsolódásának szabályosságait nagyon szépen, szemléletes táblázatban foglalja össze. A szótagot mint fonológiai egységet tárgyalja. A szakasz vagy szólamot önálló akusztikai egységként külön vizsgálja. A hangsúly, hanglejtés bemutatása zárja le ezt az érdekes és tanulságos fejezetet azzal a megjegyzéssel, hogy a mondattani fejezetben tüzetesebben foglalkozik majd a hanglejtéssel.

A *Szótan* c. fejezet szerzője J. Nagy Mária. A szó és szóképzlet bevezető ismertetése után kerül sor a szóképzlet eredet szerinti rétegződésének bemutatására (az idegen szavaknál jobban helyhez kellett volna kötni a példákat a nyelvhelyességi részben!). A szóképzlet és a nyelvváltozatok tárgyalásakor a romániai magyar nyelvhasználat is helyet kap. A frazeológiáról szóló részben helyi szólás és magyar-román összevetés teszi aktuálissá a kérdés tárgyalását.

A jelentéstan a mondattan mellett a legkeményebb dió a nyelvtenban. A jelentéstan tárgyalásakor valójában még csak tapogatózunk. A szerző figyelt a jelentésekből kialakuló jelentéskörben a strukturális összefüggésekre is, meg is rajzolja a *csiga* szó ágrajzát. A szinonimák rétegződését tárgyalva magyar-román összevetést is találunk. (Jó lenne, ha több lenne!). A jelentésváltozások bemutatása Gombocz szerint történik.

Az *Alaktan* (Gálffy Mózes) két nagy részre oszlik, a szófajok és az alaki elemek tanára. Gálffy is 12 szófajt különböztet meg az Akadémiai nyelvten alapján. A szóelemek, a szó szerkezeti felépítése c. részben új az előhangzó elnevezés a kötőhangzó helyett. A tövek, toldalékok rendszerében kitűnőek a táblázatok, nagyszerűen szemléltetnek. Az igeidők és a névragozás tárgyalásában elvártuk volna a romániai magyar nyelvtenben jelentkező többlet alaposabb tárgyalását, legalábbis megemlítését.

Mondattan: az általános rész és az egyszerű mondat feldolgozása Balogh Dezső tollából való, az összetett mondaté Gálffy Mózes munkája. A mondat meghatározásakor ismerteti a szerző a különböző vizsgálódási szempontokból született meghatározásokat egészen a formális meghatározásig. Ő maga az Akadémiai nyelvtenét fogadja el. A mondatok tag-

lalása során hiányoljuk a romániai magyar nyelvhasználatra utalást, többek között a határozóknál. Ebből a részből hiányzik néhány szemléltető összefoglalás is.

Az összetett mondatokról Gálffy Mózes ír. Az általános kérdések tisztázása után felhívja a figyelmet arra tényre, amiről sokszor megfélekedünk, t. i. a kapcsolóelemek részben mondatrész értékűek is, részben csak viszonyjelölők. A mellé- és alárendelt mondatok bemutatása után a többszörösen összetett mondat következik. Itt kerül sor a szintezésre és a tömbösödéssre. Ezután a körmondat, a szövődményes mondatok, majd a hangsúly, a hanglejtés és a szórend, a szórend és a mondatrend tárgyalása következik.

A legfontosabb irodalom, a gondosan összeállított tárgymutató és a tartalomjegyzék zárja le a kötetet.

A kötet végigolvasása után némi hiányérzetünk támad, valahogy úgy érezzük, nincs eléggé helyhez kötve. A nyelvhelyességi, helyesírási és helyesejtési részben többet kellett volna foglalkozni — szerintem — a romániai magyar nyelvben tapasztalható speciális megvalósulásokkal. Ez a romániai magyar olvasó számára is hasznosabbá tette volna a kézikönyvet. Tudom, hogy az ilyen fajta igénynek eleget tenni nem könnyű, de ezt mástól nem várhatjuk, csak azoktól a romániai magyar nyelvészeketől — köztük a könyv szerzőitől is —, akik az ottani magyar nyelvhasználat legavatottabb ismerői.

Csáky S. Piroska

1. *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig. Összeállította Kovács Máté. — Budapest, Gondolat Kiadó, 1970. Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet.*

A Nemzeti Könyvtár Művelődéstörténet sorozatában 1963-ban jelent meg *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* c. kiadvány első kötete, amely az államalapítástól 1849-ig terjedő időszakra vonatkozó dokumentum-anyagot tette közzé. A második kötet anyaga 1849-től 1945-ig tárgyalja a könyv és könyvtár történetét, míg a készüléfében levő III. kötet 1945-től napjainkig terjedő időszak történetét mondja el.

A kiadványt a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékének munkaközössége készítette, anyagát Kovács Máté állította össze, ő írta a fejezetek előtti tanulmányokat (kivéve az elsőt) és a bevezetést is. A szemelvényeket Babiczky Béla, Dér Mária, Kovács Máté, Kovács Ilona és Voit Krisztina rendezte sajtó alá, a kísérő jegyzeteket is ők készítették.

A munkatársak közül külön említést érdemel Fülöp Géza és Szelle Béla, akik a könyv függelékeként megjelent bibliográfiát állították össze.

A szöveganyag fényképekkel van illusztrálva sorozatokról, írókról, folyóiratokról, lapokról (Babiczky Béla munkája).

„A kötetből... a hazai írás- és olvasási, könyv- és könyvtári kultúra közel egy évszázadnyi szakasza ismerhető meg az egykori dokumentumok és a tárgykörre vonatkozó bibliográfiai adatok, valamint a korszerű szak kutatás szemléletével készült tanulmányok és jegyzetek együttes tükrében” — mondja a szerkesztő. A válogatást úgy állították össze, hogy olvasmányos legyen, tehát nemcsak a kutatóknak szánták, noha legnagyobb részét forrásanyagról van szó.

A könyv négy fejezete tagolódik: I. Az önkényuralom kora (1849—1867), II. A dualizmus fél évszázada (1867—1918), III. A magyar Tanácsköztársaság időszaka (1919) és IV. Az ellenforradalom korszaka (1919—1945). „A négy szakasz és a négy fejezet azonban csak elhatárolódik, de nem válik el.” A könyv a történelemhez kapcsolt felosztáson belül különböző témakörökre vonatkozó szemelvény-anyagot közöl, amelyek közelebbről a sajtóviszonyokat, könyvkiadást és könyvkereskedelmet, a művelődéspolitikát és az olvasást (olvasási kultúrát) világítják meg. Teret

kapnak a magyar bibliográfia nagy alkotásai, szó esik művelődéspolitikai viszonyokról és egyéb kérdésekről.

Az V. rész válogatott bibliográfiát bocsát az olvasó rendelkezésére a könyv-, sajtó és könyvtári kultúra köréből; s végül az egész könyvet név- és tárgymutató egészíti ki.

Nem kis feladat volt majd száz év dokumentumai közül kiválogatni azokat az írásokat, amelyek legjellemzőbben szemléltetik létrejöttük korát és amelyek művelődéstörténeti szempontból is jelentősek. A válogató és szerkesztő feladatát megnehezítette a korlátozott terjedelem is. Az anyagkorlátozás egyaránt előnyös és hátrányos is lehetett. Előnye az, hogy csak a jellemző szövegek kerülhettek a könyvbe, hátránya, hogy olyan szövegek is kimaradtak, amelyeknek helyet kellett volna szorítani, de helyszűke miatt erre nem került sor.

Ha a Jugoszláviában élő magyar olvasó azzal a szándékkal veszi kezébe a kiadványt, hogy önmagáról is megtudjon valamit, nem fog csalódní, bár a rá vonatkozó anyag elég szűkszavú. Az ellenforradalom korszaka (1919—1945) című fejezetben a Magyar nyelvű kiadványok más országokban alcím alatt szó esik a magyar kiadványokról Romániában (369—373), Csehszlovákiában (373—376), Jugoszláviában (376—377. l. — egy egész oldal!) és magyar kiadványokról más európai és tengeren túli országokban (377—380 l.). A jugoszláviai magyar kiadványok rész megírásához a Magyar irodalom története VI. kötetében közölt, Bori Imre és Szeli István által írt anyag szolgált alapul és Herceg János: A délvideki magyar irodalom (Kelet Népe, 1941. 11. sz.) című cikke. Nem lehetett könnyű dolog egy oldalra leszűkíteni irodalmunk kibontakozását és fejlődését a II. világháborúig! Feltételezhető, hogy a szöveg-részbe az irodalmi anyag hozzáférhetlensége miatt nem került be jugoszláviai vonatkozású írás. A Magyar könyvek más országokban c. részben csak Gaál Gábor írását találjuk A mai erdélyi magyar irodalom arcvonalai (1930) címen.

Az egyes fejezetek előtti összefoglalások alapján kirajzolódik előttünk a könyv, a sajtó és a könyvtárak története a különböző történelmi korokban. A szövegrész csak illusztrálja ezt a fejlődéstörténetet. Bár fogytékosságai is vannak a könyvnek, amelyek főleg a szövegválogatásra és a jegyzetek következtelenségeire, néha nem ellenőrzött adataira vonatkoznak; meggyőződéssel mondhatjuk, hogy művelődéstörténetünk egyik jelentős kiadványa ez a gyűjtemény.

A kiadvány értékét növeli a mellékelt bibliográfia (amelynek hibáit több ízben kiemelték a kritikusok, főleg „szemrontó tipográfiáját” emlegetik — Könyvtári Figyelő, 1971/3. sz.), témakörök szerint csoportosítva: a politikai, társadalmi és művelődési viszonyokra vonatkozó írások; a könyvkiadás, nyomdászat, könyvkereskedelem, sajtó, olvasás, olvasóközönség, bibliofília, könyvgyűjtés, hogy csak a fontosabbakat említsük. „A bibliográfia felosztása nem követi az előző fejezetek beosztását... a jobb áttekinthetési lehetőség biztosítása s a számos ismétlés és utalás elkerülése végett időhatárok nélküli szakrendbe (fejezetbe, alfejezetbe)” osztották be a bibliográfiai tételeket. A tételek időrendi sorrendben követik egymást: előre a legrégebb kiadvány kerül, legutoljára a legújabb. Míg az első kötet bibliográfiájában egy-egy mű több ízben is helyet ka-

pott (más témakörre vonatkozóan), ebben a kötetben az e fajta ismétlések elmaradtak, illetve minimálisak. Hogy a bibliográfia használata kissé nehézkes, annak az az egyik oka, hogy túlságosan tömör és bizony jó-ideig olvashatja a könyv használója, amíg kijelöli magának a szükséges részeket.

A *Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* című kiadvány két kötete után érdeklődéssel várjuk a harmadik kötetet, amely az új, szocialista társadalmi viszonyok tükrében vizsgálja meg a könyv szerepét. Reméljük nem kell ismét hét évnek elmúlnia, hogy az olvasó kezébe kerüljön!

* * *

2. Régi magyarországi nyomtatványok 1473—1600. — Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

A MTA Könyvtára és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiadványaként jelent meg ez a nagy jelentőségű könyv az Akadémiai könyvtörténeti munkabizottsága irányítása alatt. Szerzői: Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos. A Régi magyarországi nyomtatványok című mű magában foglalja az 1473-tól 1600-ig Magyarországon nyomtatott összes könyvek leírását. A korszakhatár jelzi, hogy nem befejezett munkáról van szó, csak egy megkezdett nagy jelentőségű és nagy terjedelmű vállalkozás első kötetéről (kiadói 7—8 kötetre tervezték).

Nem mondhatjuk, hogy ez az első ilyen fajta kísérlet Magyarországon. Szabó Károly úttörő munkája minden fogyatékosága ellenére is nagyon hasznos kézikönyv volt. Az ő munkáját igyekezett pótlásokkal, helyreigazításokkal kiegészíteni Dézsi Lajos és Sztripszky Híador, majd később mások is, főleg a Magyar Könyvszemle c. lapban. 1940-ben Fitz József, az OSZK akkori igazgatója, megkísérelte intézményesen feldolgoztatni a könyvtörténeti adatokat Varjas Bélát bízva meg a RMK kiadás tervezetének kidolgozásával. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Régi Magyar Irodalmi munkaközössége 1949-ben megvitatta és elfogadta a bibliográfiai leírás szabályzatát. 1952-től kezdve kibővítették az OSZK munkaközösségét, s a MTA Könyvtárával együttesen végezték a megkezdett munkát. „Ahazai folyóiratok mellett feldolgozták azokat a külföldi bibliográfiákat is, amelyekben régi magyarországi nyomtatványok nagyobb számban fordulnak elő. Ezzel párhuzamosan elkezdték számbavenni a hazai könyvtárak régi magyarországi nyomtatványait.”

A RMNY nem a Szabó Károly féle kiadvány új kiadása, hanem annak teljes átdolgozása. Ezt indokoltá tette a könyvek leőhelyének megváltozása is.

A kötetben nyelvre való tekintet nélkül helyet kapott valamennyi magyarországi nyomtatvány, valamint a külföldön megjelent magyar nyelvű művek is. (Ez tulajdonképpen a Szabó féle RMK I. és II. kötetének összedolgozása.) A külföldi, nem magyar nyelvű hungaricák nem kerültek be.

Az összegyűlt könyvek nagy száma miatt több kötetre tervezték a kiadványt. Az első periódus a 16. század könyveit tartalmazza, a következő 1601-től a nagyszombati egyetem alapításáig terjedő időszakot foglalja magában.

Minden önálló nyomtatvány új sorszámot kapott a bibliográfiában, eszerint ahány tétel van a könyvben, annyi kiadványról esik szó. A felsorolás időrendben történik. Egy „tétel” a következő elemekből áll:

1. sorszám —
2. címleírás — példány vagy fotomásolat alapján készült —
3. bibliográfiai hivatkozás — az ismertetett nyomtatvány eddig megjelent legjobb és legfontosabb könyvészeti leírását tünteti fel —
4. a tartalom meghatározása és részletezése (naptár, nyelvkönyv, bibliafordítás, vitairat, stb.), formáját (verses, párbeszédes...) és nyelvét —
5. variánsok —
6. szövegkiadások —
7. kutatási eredmények (a címleírás részeinek sorrendjében található: a szerző nevére, a címre, a fordító és közreműködőre, a nyomtatás helyére, évére, a nyomdászra vagy a nyomdára, a terjedelemre, formátumra és a könyvdíszre vonatkozó eredmények.)
8. kapcsolódó tételek (a mű más kiadása, bővítése; vitairatoknál az előzmény és a válasz; sorozat) —
9. példánykimutatás (ezt a könyvek ritkasága tette indokolttá).

Minden fellelhető kiadványt egy kör jelöl. A körbe írt szám azt mutatja milyen állapotban van a példány: teljes, csonka, töredék, hiányosak az adatok. A teljesség vizsgálásából csak az eredeti lapokat vették figyelembe, a hasonmás vagy kéziratos kiegészítéseket nem.

A Magyarországon nem található régi nyomtatványokat legtöbbször mikrofilmzették, innen történt címleírásuk is. (Ezt „phot” rövidítéssel jelölték.)

Az iradalomban említett és egykor ismert példányok „olim” (egykor) szóval kezdődő bekezdésben vannak.

A részletes könyvleírás egy-egy műről gyakran egy egész oldalra terjed. A fellelhető adatok számától függ a leírás terjedelme. Ebben a kötetben 719 oldalon 869 tétel van feldolgozva, s függelék járul hozzá, amelyben a Szabó Károly féle RMK I—II. kötetében levő téves adatokat igyekeznek helyreigazítani. A 74 appendix a 752. lapig terjed, ezt követik a címlapok és mintalapok képei, amelyek között ma már elveszett példányokról is van kép, ha az hasonmásban vagy fényképen fennmaradt). 17 hasonmásról készült kép van a táblák között.)

Ezek a táblák nagyba növelik a mű értékét (az előszóban is szó esik arról, hogy úttörő jellegű a minden kiadványról készült címlap reprodukciójának közlése) és nagy segítséget nyújtanak az irodalmi, nyelvészeti vagy művelődéstörténeti érdeklődésű kutató számára. Kár, hogy a fényképek azonos méretük miatt nem tudják kellőképpen szemléltetni a könyv nagyságát, s az erős kicsinyítés miatt a tipográfiai jellegzetességek is kissé halványulnak.

A kiadvány kezelését megkönnyítik a mutatók, amelyek jól egészítik ki a könyvet. Ezek a következők:

- 1) A nyomdahelyek mutatója időrendben
- 2) Nyomdamutató, helységek és nyomdászok
- 3) Személynévmutató
- 4) Helynévmutató
- 5) Címmutató — külön vannak a görög (33) és cirillbetűs címek (19)
- 6) Incipitmutató
- 7) Tárgymutató
- 8) Nyelvi mutató (csak a nem latin vagy magyar nyelvű műveket sorolja fel: többnyelvű, vagy görög, horvát, román, német, ó-egyházi szláv, szlovák, szlovén)
- 9) Könyvtárak mutatója (ahol a feldolgozott könyv megtalálható)
- 10) A fontosabb bibliográfiák konkordanciája; RMK, Sztripszky, Dézsi, Suppl. és BRV. A mutatók betűrendesek — kivéve az időrendit. Az összehasonlítás a régi sorszámról az újra utal.

Nem célunk, értékelni ezt a kétségkívül nagy jelentőségű munkát és rámutatni esetleges hibáira, csak üdvözölni szeretnénk ezen a helyen is ezt a nagy vállalkozást, amely nagyban elősegíti majd az irodalomtörténészek munkáját és a művelődéstörténettel foglalkozó kutatókét is. Nagy segítséget nyújt a nyomdák történetével foglalkozóknak (a kutatási eredmények felsorolása útbaigazítást ad az érdeklődőknek arról, hogy kik foglalkoztak a kérdéssel.) A mű összeállítói nem oldhattak meg minden felmerülő problémát, ez későbbi kutatókra váró feladat. Ennek ellenére igen fontos kézikönyv a tudományos könyvtárak állományába. A 928 lap terjedelmű impozáns könyv grafikailag is igen tetszetős munka.

Andelić Magdaléna

Csuka Zoltán: *CSILLAGPOR — Jugoszláv lírai antológia, Budapest 1971.*

1969-ben jelent meg Budapesten az Európa könyvkiadó és az újvidéki Forum könyvkiadó közös szerkesztésében a SZERBHORVÁT IRODALOM KISTÜKRE (Szerkesztőbizottság: Csuka Zoltán, Hadrovics László, Božidar Kovaček, Draško Redep, Szeli István, Vujicsics D. Sztoján; a bevezető és ismertető szövegek írója: B. Kovaček, Szeli I., D. Redep). E gyűjtemény anyagát, a szerbhorvát irodalom kincseit, történeti rendben válogatták össze nagy hozzáértéssel a magyar és a jugoszláv szakemberek s a legnevesebb magyar költők és műfordítók elevenítették meg magyar nyelven. Legújabban a Magvető könyvkiadó vállalat örvendeztetett meg bennünket egy új meglepetéssel, Csuka Zoltán a jugoszláv népek CSILLAGPOR című lírai antológiájának kötetével.

Ez a könyv a délszláv népek már jól ismert és megbecsült fordítója újabb impozáns vállalkozásának bizonyítéka. Csuka Zoltán több mint negyven éve nagy megértéssel, hozzáértéssel és szeretettel ülteti át a délszláv népek irodalmi világát és mutatja be a magyar olvasónak. (1971-ben ünnepeltük hetvenedik születésnapját.)

Ezzel az antológiával a szerző arra törekszik, hogy az olvasóban felébressze a rokonszenvet és a szeretetet mind a költő, mind a népe iránt, hogy közelebb hozza hozzá azt, ami jellegzetes, ami a különböző korszakokat a délszláv népek költészetében jellemzi, ami új és végül: ami rámutat arra, ami közös és hasonlatos a magyar nép és a délszláv népek sorsában.

Terjedelmével ez a kötet nyújtja az olvasónak a délszláv költészet legszélesebb hangterjedelmét: felsorakoznak benne a költők a XIII-ik század első felétől kezdve egészen a legújabbakig, a legfiatalabbakig, a második világháború után születettekig: 226 vers 137 költő tollából, ide sorolva a népköltészet kincseit is; válogatott átköltés a szerb, horvát, szlovén, makedón, bosnyák-hercegovinai és crnagorai költészetből. A úgynevezett klasszikus költészet mellett itt találjuk, ahogy az antológia összeállítója nevezi, „a kis költők” műveit is.

Tartalmilag az antológia kellemes meglepetést jelent a magyar olvasó számára: feltár előtte néha egészen ismeretlen szálakat is, amelyek

a magyar népet a szomszéd délszláv népekhez fűzik; így például Fran Krsto Frakopan (Frangepán Ferenc) mint horvát költő a magyar olvasók legtöbbje előtt ismeretlen.

Az antológia összeállítójának — ahogy maga is mondja — nem kevés gondot okozott, felhasználja-e az irodalomtörténet megszokott korszakokra való felosztását, és a költőkről csak a könyv végén emlékezzen-e meg néhány sorban. Mégis úgy határozott, hogy időrendi sorrendben mutatja be a költőket, s a költemény előtt, szükség szerint hol bővebben, hol csak néhány mondattal megmagyarázza a korszakot és a körülményeket, amelyek között a vers keletkezett, és a költőről is elmondja a szükséges és jellegzetes adatokat.

Nem egy alkalommal a jegyzetekben magyarázatot ad, miért került a költő vagy a műve az antológiába, mert a magyar olvasó számára a nevek nagy része, különösen a régebbi korszakokból, ismeretlen.

Az a tény, hogy egy publikációban ilyen sok költőt találunk együtt, s hogy a rájuk vonatkozó adatok, valamint a versek keletkezésének körülményei részben ismeretlenek voltak még a délszláv olvasók számára is, arra mutat, hogy az antológia délszláv vonatkozásban is érdekes és egyedülálló.

Az antológiát a XIII. századbeli Atanasije *Dicséret Szávához* című verse nyitja meg, amely a Sava Nemanjić, az önálló szerb egyház alapítója és érseke holttestének Szerbiába vitele alkalmával született. Következnek, többek között, Jefimia szerzetesnő 1402-ben írt és kihimzett *Lázár cár dicsérete* című éneke, Stefan Lazarević despota A szeretet éneke c. verse s egy ismeretlen középkori szerzetes *Szatirikus éneke a papokról*.

A népköltészet, amelyet Csuka már régebben is sikeresen fordította magyarra (A délszláv népballadák kötete 1946-ból), ez alkalommal olyan lírai versekkel van képviselve, amelyek részben először jelennek meg magyar nyelven; a hősköltészetet leginkább a Hunyadiakról szóló epikai versek képviselik. A renaissance költészetet Marko Marulić és Hanibal Lucić versei mutatják be; itt található meg Stjepo Đorđić *Dervis*-e, Hektorović és Gundulić vers részletei a *Halálszat*-ból és az *Osmán* nyolcadik énekéből. A barokk korszak és a felvilágosodás korszakát van hivatva bemutatni Zrinjski Katarina kevésbé ismert költészetéből az *Intelem*; P. R. Vitezović *Szigetvár megvétele*nek egy részlete, Kačić-Miošić *Ének a Vladimír királyról* és Jankó Vajdáról; egy részlet Relković *Szatir*-jából, Dositej Obradović egy melankólikus verse: *Minden, ami csak körülvesz*, majd Katančić a fordításban is dinamikus *Szüreti dala*. Itt található még Pačić és Mušicki, s egy ismeretlen költő *Egy újvidéki úrasszony* c. versével; az irodalomtörténész Csukára jellemző, hogy felvette a még nem régen ismeretlen verseci költőnő, Julijana Radivojević versét is. (Dositej Obradović emlékezetére); azt hisszük, inkább csak magyarországi vonatkozása miatt került be Jovan Hadžić-Svetić himnusza: *A Gellért-heggyen*; határozott értéket képvisel továbbá Prešern teljes *Szonettkoszorúja*, Jovan Sterija Popović későbbi alkotása (*Egy zsarnok halála*); egy néhány ismert részletet olvasunk Petar Petrović Njegoš *Hegyek koszorújából*, s néhány — már régebben lefordított, de csak most közölt — részletet Mažuranić *Čengić Smail-aga halálából*. Itt van még Prera-

dović lírai költeménye a *Hajnal hasad*, Radičević *Kolo*-ja a *Diákbúcsúból*. Jakšićot az *A Lipáron* c. költemény képviseli, Jovan Jovanović Zmajt az egynehány jól ismert verse mellett még a *Széchény*hez. Itt található Šantić *Karácsonyestje* is. Inkább csak jelzésként említjük a többiek nevét: Matoš, Stefanović, Vidrić, Domjanić, Rakić (*Rezgő nyárfa*, *Virradat*), Dis (*Börtön*), Gradnik, Pandurović, T. Manojlović, V. Petrović, Kamov, Tin Ujević, I. Andrić, Ž. Vasiljević, Crnjanski, Krleža, Cesarec, Nastasijević... hosszadalmas lenne a sok ismert név felsorolása, de megemlítjük, hogy kevésbé ismertekkel is találkozunk, különösen a legújabb költők között.

Az antológia Gustav Krklec *Zvezdana prašina* c. költeményének kapta a nevét, amit az antológiában is olvashatunk.

A fordításokat olvasva, önkéntelenül is Zsukovszkij V. gondolata jut eszünkbe: a fordító (természetesen: a jó fordító) a költő vetélytársa. Csuka Zoltán könnyedén és hűen menti át nemcsak a vers tartalmát, hanem a szellemét is az idegen nyelvi közegbe; az ő fordításai funkcionális és stilisztikai elemeiben egyenrangúak az eredetivel, ugyanazokat az emóciókat ébresztik bennünk mint az eredeti. Ennek a magyarázatát abban találjuk, hogy Csuka maga is költő, még hozzá jelentős költő; a délszláv nyelveket úgy ismeri, mint az anyanyelvét; évtizedek óta fordít a délszláv irodalomból, és ami szintén fontos, ő maga válogatta meg mind a költőket, mind a költeményeket, így a könyvben azok a versek láttak napvilágot, melyek közel állnak Csuka költői lényéhez, izléséhez, szelleméhez, tehetségéhez.

Az itt közölt versek közül már sok megjelent folyóiratban vagy verseskötetben, de sok fordítását átdolgozta, (pl. a *Hegyek koszorújának* a részletei). Csuka egyaránt ismeri mind a régi, mind a mai szerb és horvát nyelv jellegzetességeit, s átérzi a régi költészet lényegét épp úgy mint a legújabbét is. Nemcsak hogy megtalálja a megfelelő kifejezést, hanem a gondolatot, a vers egészét át tudja ültetni esztétikailag teljesen, költőileg harmonikusan. Szolgáljon példaként Stefan Lazarević despota *A szeretet éneke* c. versének második szakasza:

*Lám, a tavaszt s nyarat az Úr megalkotta,
s mint a bibliai Énekes is mondja,
bennük oly sok szépség lakozik;
a gyors madarakat s röptük vidámságát,
erdők, berkek tágasságát, sok lombját,
mezők téres voltát,
a zengzetekkel ékes
szép levegőget,
a bőkezű földet,
és sok-sok virágát, jó illatát, zöld lombját
és végül az embert,
lényé újulását,
kedve vidámságát
elmondani ki méltó?*

Sikeres népköltészeti fordításaira ezalkalommal nem térek ki, csak ismételni tudnám, amit már egyszer egy hosszabb tanulmányban megírtam róla.

A renaissance költők verseinek fordításai is arról tanuskodnak, hogy ez a költészet sem idegen Csukának:

*Szebb vagy, mint a csóvás csillag,
szebb a napnál, pitymallatnál,
ékesebb és díszesebb vagy
az erdei virágoknál,
orcád rózsás pírban ragyog —
kótyagos, vén dervis vagyok!*

(St. Đorđić, Dervis)

A XIX-ik század költészetében is otthon van. Egyforma sikerrel tolmácsolja Zmaj, Prešern, Mažuranić, Njegoš gondolatait, érzéseit. A nehezen fordítható *Hegyek koszorúja* verseit is formahű fordításban adja:

*Terhét hordja minden nemzedékünk,
Új feladat új erőt is szül,
Alkotással a szellem erősül,
Feszültségből tör elő a villám,
Útcsihol a kövekről szikrát,
Nélküle a kőben szunnyadozna.*

(Stefan iguman monológja)

Mégis úgy látszik, hogy a XIX. század végének és a XX. század elejének a költészete nőtt a fordító szívéhez leginkább. Ennek bizonyítéka Šantić *Karácsonyi est-jének* adekvát hangulata:

*Holnap karácsony. Lány fényét a lámpa
Kicsiny szobámban halkán szerte ontja.
Magam vagyok. Merengve jár az óra
A múlt időt jelzi halk járása,*

vagy pedig Matoš víziójának szuggesztív, erőteljes és hű elénkvarázslása:

*Én nem tudom, mi vagy, árnyék, vagy asszony,
Én nem tudom, mi vagy, öröm, vagy bánat?
Felhő talán, vagy égi szivárvány vagy?
Asszony vagy-é, vagy árny, mely itt marasszon?*

(Canticum canticorum)

A délszláv népek XX-ik századi költészete, különösen a háború utáni, eléggé ismert Magyarországon; ennek a költészetnek a fordítása intenzíven folyik. Kiváló költők: Kosztolányi, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Nagy László és mások átültetésében olvashatjuk Krleža, Popa, D. Maksimović, V. Parun, Krklec, Matic, Mladenović, Čopić, Raičković és a többiek műveit az antológiákban, kötetekben, folyóiratokban. Csuka itt is a legjobbak közé tartozik, ezt a költészetet is kitűnően ismeri, át-

érzi és sikeresen tolmácsolja, ugyanúgy a legfiatalabbakét is. Ennek bizonyítéka a CSILLAGPOR-ban nagy számban szereplő fiatal költő.

Végül meg kell mondanunk azt is, hogy a költők megválasztása és a költemények száma között helyenként nincs meg az arány: kimaradt olyan költő is, akit jugoszláv lírai antológiából nem lehet kihagyni (Dučić). Ezzel szemben nagy a kevésbé ismert költők száma (ami másfelől pozitívumot jelent); néha a kevésbé ismert költők több verssel jelennek meg mint a nagy költők. E helyenkénti aránytalanság mellett amelyre Csukának bizonyára van magyarázata, a CSILLAGPOR-t a már említett erényei folytán melegen üdvözöljük, mint a délszláv népek költészetét a magyar olvasóhoz közelebb hozó jelentős kötetet.

Dávid András: Nyelvünk élete, Magyar Nyelvtan a gimnáziumok, tanítóképzők és óvónőképző intézetek I. osztálya számára — Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Novi Sad, 1970.

Már régóta várunk egy olyan nyelvtankönyvre, amely a pedagógus, az irodalmár és a nyelvész, a hazai, a magyarországi és egyéb külföldi szakemberek és nyelvtudósok tapasztalatainak felhasználásával, a szűk szakmai vonatkozásokon túl egyetemes szempontok figyelembe vételével beszél a nyelv és a nyelvhasználat kérdéseiről. Elfogultság nélkül állíthatjuk, hogy ez alkalommal ilyen könyv ál előttünk.

A száznegyven oldalas könyv két nagyobb egységre oszlik. Az első rész a nyolc fejezetből álló közvetlen tananyag, a második pedig az egy fejezetnyi válogatott nyelvművelő olvasmányokból áll. Noha a könyv elsődleges feladata a nyelvtanítás — s kétségtelen hogy e feladatnak a szerző eleget is tesz — szólnunk kell a Nyelvünk élete egyéb pozitívumairól is. Első és szembetűnő sajátosságaként említjük, hogy az anyanyelv tanításának nem megszokott módszereivel él. A szerző egyéni tapasztalatain, saját munkáján okulva gyűjti egybe a rövid irodalmi szövegeket, tárja fel a nyelvi kérdéseket és emeli ki a fontosat, a megjegyezni valót.

Dávid Andrásé szokványos nyelvtanainktól tartalmában is különbözik. A tantervnek megfelelően felölelt két témakör: a nyelvtörténet és a nyelvművelés tanításának az irányítása, részletes tárgyalása és alapos feldolgozása sem kerülheti el a figyelmünket. E tekintetben különösen kiemelhetjük az első két fejezetet, amelyekben a nyelvtörténeti résznek; nyelvünk keletkezésének, rokonságának, helyének és fejlődésének tulajdonít kivételes jelentőséget a szerző. Eddigi tankönyveink ezt mintha igyekeztek volna a lehető legrövidebben ismertetni. Dávid András szemléletes példái, grafikus ábrái, rajzai arról győznek meg bennünket, hogy fontosnak tartja tanulóinkkal megismertetni anyanyelvünk életének legrégebbi, legtávolabbi és legvitatottabb kérdéseit is. A részletek kihangsúlyozása, a már elfogadott, tisztázott nyelvtörténeti tények és igazságok feltárása szintén lényeges helyet kap a fejezeteken belül. Az alapos nyelvésznek, a nyelvtörténet kiváló ismerőjének az igényével mutatja

be tudományos szinten anyanyelvünk életének egy-egy momentumát, egy-egy fontosabb kiemelkedő fejezetét.

Ugyanígy a további fejezetekben is nyelvművelésünk legújabb, leg-életőbb kérdéseire kapunk választ, világosan, egyszerűen és szabatosan. A kilencedik fejezet nyelvművelő olvasmányoknak a gyűjteménye. Ezek a gondos válogatásról, a nyelvművelést szívügyének tekintő pedagógus munkájáról is tanúskodnak. Nagy és ismert nyelvészeink, nyelvművelők tollából olvashatunk szemelvényeket. Itt találjuk Lőrincze Lajos, O. Nagy Gábor, Fajcsek Magda, Martinkó András, Hernádi Sándor, Nagy József, Balázs János egy-egy ismertetését, és itt olvashatjuk Illyés Gyula „Rokonok között” című népszerű beszámolóját oroszországi látogatásáról is.

A Nyelvünk életet kiérdemelheti valamennyiünk őszinte elismerését, mert Dávid Andrásnak sikerült e könyv minden fejezetével, minden sorával és minden szavával figyelmeztetni bennünket Kodály Zoltánnak az Előszóban idézett szavaira: „Tanuljunk tehát, hogy világosan meg tudjuk mondani, mit akarunk, hogy jobban, pontosabban, szebben tudjuk kifejezésre juttatni gondolatainkat, érzéseinket. Ha elhanyagoljuk, ma-holnap nagy íróink, költőink nyelvét sem értjük meg. S ezzel létünk jogát játsszuk el.”

Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1907. 414 l.

Noha magyar nyelven eddig is sok kisebb-nagyobb jelentéstanai dolgozat látott napvilágot a szaklapokban, gyűjteményekben, sőt a magyar nyelvtankönyvek is általában közölnek jelentéstanai vonatkozású megállapításokat; hiányzott egy összefoglaló jellegű mű. Gombocz Zoltán 1926-ban kiadott Jelentéstanja a maga idejében korszerű volt, de ma már nem elégíti ki a szükségleteket. Károly Sándor — eredeti formájában akadémiai doktori értekezésnek készült — ezt a hiányt pótolja. Idegen nyelven van ugyan több jelentéstanai könyv is, de ezek általában csak a szó jelentésével foglalkoznak, a kombinatív szemantikára viszonylag kevés figyelmet fordítanak. Károly — mint maga írja az előszóban — megpróbálja szervezesebb összefüggésbe hozni 1. a szemantikát és a grammatikát, a jelek és jelkapcsolatok jelentéstanát; 2. a leíró és történeti jelentéstant; 3. az általános és speciális magyar jelentéstant. „Szeretném, ha az olvasó átérezné, hogy az elmélet és a gyakorlat között igyekeztem egyensúlyt tartani. Elméleti jellegű javaslataim mind operatív célzatúak, nem pusztán íróasztali termékek” — mondja ugyanott (7. l.). A könyv — amint ez a címből is látszik — két részre oszlik: általános és magyar jelentéstanra. A szerző mindkét részt felosztja leíró és történeti jelentéstanra, e két utóbbi összefoglaló cím alatt külön tárgyalja a jeleket, külön a jelkapcsolatokat.

A jelentéstanról, vagy inkább a jelentésről a nyelvészek koronként, iskolánként különféleképpen, sokszor ellentétesen vélekedtek. Egyesek teljesen mellőzték, egyenesen száműzték a nyelvtudományból, mások szerint a nyelvtudomány nem más, mint jelentéstan. Azok, akik száműzni akarták, szintén belőle indultak ki, rá építettek. Károly, noha nem tesz egyenlőségjelet a jelentéstan és a nyelvtudomány közé, a szemantikát a lingvisztika központi kérdésének tekinti. Szerinte „a grammatikát úgy lehet meghatározni, mint olyan modellt, amelynek az elemei a különböző jeltípusok, szabályai pedig a jeltípusok összekapcsolódásainak a szabályai.” (16. l., a kiemelés Károlytól). Ezután megjegyzi: „A szabályok alapján összekapcsolt jeltípusok sora konkrét jelsorok invriánsának tekinthető. A grammatika tehát szintén jelentésekkel

foglalkozik, de csak típusjelentésekkel. A grammatika a szemantikának egy absztraktabb része.” (17. l., a kiemelés szintén Károlytól). A szerző meggyőződése szerint a jelentéskutatásnak alapja a mondat. Ennek megfelelően sok teret szentel a szintaktikai viszonyok jelentéstani szempontból való vizsgálatának. Meg kell jegyezni, hogy — sok más nyelvész-szel ellentétben — a mondatgeneráláskor nem az S szimbólumból indul ki, hanem a relációkból; azaz nem fölülről lefelé halad, hanem alulról fölfelé. A szintaxisról vallott fölfogását a következő idézettel szemléltetjük: „A jelkapcsolatok típusa kétféle: lexémát alkotó és szintagmát alkotó jelkapcsolatok. Eszerint a jelentéstan is kétféle: lexikológiai és szintaktikai. A kettő között mind a szinkroniában, mind a diakroniában megvan a szoros összefüggés. A szintaxis úgy fogható fel, mint a lexémák aktualizálása a beszédben.” (17. l.)

Az általános jelentéstanban azokat a törvényszerűségeket kutatja, amelyek minden nyelvben hatnak, egyetemes szemantikai sajátosságoknak vehetők, vagy legalábbis ilyennek minősíthetők a statisztikai valószínűség alapján. Ilyenek: a jelentés fogalma és aspektusai, a homonímia, szinonímia, poliszémia stb.

A jelentés fogalmát több, mint húsz lapon tárgyalja. Nagyon fontos a fogalom meghatározása, azért itt szó szerint idézzük. „A jelentés a jel (vagy jelkapcsolat) használati értéke (funkciója), amely a használók kisebb-nagyobb csoportja számára absztrahálás útján előírja (megszabja) a jel (jelkapcsolat) vonatkozását a valóság megfelelő részletéhez, ennek a valóságnak a vonatkozását a jelek használóihoz, a beszédszituációhoz s általában más jelek használatához, s e vonatkozásoknak megfelelően a jel (jelkapcsolat) hozzáilleszhetőségét más jelekhez a beszéd kisebb és nagyobb egységében, és e beszédbeli szerepben helyettesíthetőségét más jelekkel (vagy jelkapcsolatokkal).” (43. l.) Ezt a definíciót minden részletében megindokolja.

Megítélésem szerint a könyv legfontosabb része az általános leíró jelentéstan. Ezt, miután meghatározta és megindokolta a jelentés fogalmát, két fő részre osztja: a jelek jelentésére és a jelkapcsolatok jelentésére. Mindkét részben hat jelentésvonatkozást vesz figyelembe: denotatív, szintaktikai, pragmatikus, lexikológiai, műfaji és nyelv rétegbeli jelentést.

A denotatív jelentésről beszélve több kritérium szerint alkot jelentéscsoportokat. Az első felosztási alap: jeltárgyak vagy jeltárgyak közötti viszony jelentése. Ezen belül van szubsztanciajelentés, akcidencajelentés. Néhány példa: a szubsztanciajelentésre: *ház, ember, fű, gép*. Az akcidencajelentésen belül beszél minőségjelentésről (*szép, szépség*) és mennyiségjelentésről (*három, sok, minden*). Példák a cselekvésjelentésre: *megy, menés, mozog, mozgás*. A második felosztási alap: a jelentés közvetlenül utal a konkrét világra a jeltárgy megnevezésével, vagy csak közvetve, a beszédhelyzet, illetőleg a szintaktikai környezet segítségével, eszerint van direkt és indirekt jelentés. Károly a jeltárgyakat három osztályba sorolja, ezek: a tágabb értelemben vett tárgyak (dolgok, szubsztanciák); a cselekvések, történések; valamint a tulajdonságok, minőségek, mennyiségek. Az utóbbin belül külön alosztály lehet a mennyiség.

A szerző az említett osztályokat szimbólumokkal jelöli; a tárgyak jelölése: N , a cselekvéseké: V , a tulajdonságoké: A , a mennyiségeké: A_{num} . Az említett szimbólumokat nem grammatikai értelemben kell venni, így pl. a V szimbólumnak megfelelhet ige, főnév, melléknév: *bánkódik, bánkódás, bánat, bánkódó, bánkódni, bánkódva*. Az N , V , A kategóriákat szemantikai univerzálíáknak tekinthetjük. Károly felvesz még egy negyediket is, ezt D -vel jelöli, de megjegyzi, hogy ennek a státusa labilisabb, mint az előbbieké. Ebbe az osztályba az előbbi elemi osztályok valamelyikének és egy szintaktikai-anaforikus vagy pragmatikus-deiktikus elem együttes előfordulását sorolja. Ez az osztály főleg térbeli, időbeli és módbeli viszonyt fejez ki. Az így kapott négy kategória közötti kapcsolatot relációnak nevezi, R -rel jelöli, a relációra vonatkozó közelebbi meghatározást az R mellé tett alsó indexszel jelöli, pl. az N és a V között lehetséges egy ilyen reláció: N végzi a V cselekvést, ezt mint kétváltozós függvényt Károly így írja föl: $R_{\text{cselel}}(N, V)$. Ennek egy lehetséges megvalósulása: *A tenger hullámszik*. A reláció meg is fordítható, ez a konverzió, jelölésére k felső indexet használ. Ha az előbbi relációt megfordítjuk, ezt kapjuk: $R_{\text{cselel}}^k(V^k, N^k)$. Az előbbi példából kiindulva most ezt kaphatjuk: *A hullámszik tengeri tulajdonság*. Mi nem ismerhetjük itt a négy elemi osztály között lehetséges összes relációt, szemléltetve bemutattunk néhányat az N és N közöttiekből.

$R_1(N^1, N^2)$: N^1 azonos N^2 -vel. *Budapest, Magyarország fővárosa*

$R_2(N^1, N^2)$: N^1 részosztálya N^2 -nek. *Veréb, madár*.

$R_{12}(N^1, N^2)$: N^1 funkció N^2 -höz tartozik. *Igazgató, iskola*.

A szintaktikai jelentést a jelnek a jelsorban, mondatban elfoglalt helye, kapcsolódási lehetőségei szabják meg. Annak ellenére, hogy azok a szintaktikai szerkezetek, amelyekben a relációk megvalósulnak, nyelvek szerint különböznek, mégis találhatunk olyan általános szintaktikai kategóriákat, amelyek vagy minden nyelvben, vagy a nyelvek többségében megvannak. Ilyenek az alapszófajok: a főnév, az ige, a melléknév és a határozószó. Ezeknek pontos morfológiai ismertetőjegyei azonban már nyelvenként eltérnek. A szintaktikai-szófaji kategóriákat világos álló nagybetűvel jelöli, a logikai-szemantikaiakkal ellentétben, azok jelölésére dőlt nagybetűket használ. Szintaktikai-szófaji kategóriák: N , V , A és D . Logikai-szemantikai kategóriák: N , V , A és D . Károly részletesen foglalkozik a jelkapcsolatok szerkezetével és a jelcacsolatok közötti relációkkal. A kilenc lehetséges eset közül kettőt vázlatosan bemutattunk.

A reláció ugyanaz a szerkezet ugyanaz. *Szél fúj. Esik eső*. A reláció szimbolikus ábrázolása: $R_{\text{cselel}}(N, V)$, a szerkezeté: $(N+sj)+(V+pr)$, ahol az sj alanyi, a pr állítmányi funkciót jelöl.

A relációk különbözők, a szerkezet ugyanaz. *Budapest városa, Péter könyve, az asztal fiókja*. A relációk (a példák sorrendjében):

$R_{\text{elem}}(N^1, N^2)$; $R_{\text{birtok}}(N^3, N^4)$; $R_{\text{resz}}(N^5, N^6)$. A szerkezet mind a három esetben ugyanaz: $N+N$. Az azonos szerkezetű, de különböző relációjú jelkapcsolatokat szintaktikai homonimáknak tekinthetjük. Ilyenek a következő mondatok is: *A fiú ceruzával írja a levelet. A fiú barátjával írja a levelet*. Az első mondatban eszkrözről, a másodikban társról van szó.

A pragmatikus jelentést három fő szempont szerint osztja:

modális vagy nem modális, deiktikus vagy nem deiktikus, emocionális vagy érzelmileg közömbös. Itt természetesen sok másodlagos szempont is lehetséges, Károly többet meg is említ, főleg az emocionális jelentést részletezi érdekes módon.

L e x i k o l ó g i a i jelentésen a jeleknek a más jelekhez képest megadott jelentését érti, a jelek és jelentések, azaz a hangalakok és jeltárgyak közötti reláció szabályszerűségeit. Kilenc osztályt különböztet meg: egyjelentésű morfémák, poliszémia, homonimia, alakváltozatok, jelentésmegoszlás, jelentésselkülönülés, szinonimia, mezőösszefüggések, összefüggéstelen morfémák. A jelnek a lexikológiai rendszerben elfoglalt helye, a többi jelhez való viszonya alapján további igen részletes felosztást nyújt, íme néhány kiragadott minősítés: homonimiával rendelkező, illetve nem rendelkező alak; alakváltozattal rendelkező, illetve nem rendelkező alak; szinonimikailag szabad, illetve kötött jelentés; a jelentés frazeológiai használat szempontjából kötött, illetve kötetlen stb.

M ű f a j i jelentésen a jelrendszer jelentésbeli oldalának műfaji kötöttségét érti.

N y e l v r é t e g b e l i jelentésen a jelrendszer szemantikai oldalának nyelvrétegbeli kötöttségeit, nyelvrétegen pedig a tágabb értelemben vett társadalmi-területi csoportot érti. A tárgyalt nyelvrétegek: köznyelv, népnyelv, tájnyelv, foglalkozás szerinti nyelvhasználat, nemzedékek szerinti különbségek (archaikus, új).

Az általános történeti jelentéstanban a jelentésváltozások okait és módjait kutatja gazdag példaanyagon bemutatva eredményeit. Itt is külön tárgyalja a jelek jelentésváltozását, külön a jelkapcsolatokét.

A magyar jelentéstan tárgyalásának elején két szempontot vet föl: 1. Az általános jelentéstanban megadott általánosabb osztályok, típusok, változási tendenciák mennyiben érvényesülnek a magyar nyelvben, a magyar nyelv különböző korszakaiban. Melyek azok a szemantikai sajátosságok, amelyek különösen jellemzik a magyart. 2. A magyar nyelv szemantikai sajátosságainak kialakulása milyen összefüggést mutat a magyar nép történetével, a történelem során végbement társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális változásokkal. Ezekben mi a sajátosan magyar vonás, illetőleg mi az, ami közös a más népek történetében és nyelvében bekövetkezett változásokkal. A szerző rámutat arra, hogy igazi magyar jelentéstan — a magyar nyelven belül maradván — nem valósulhat meg. Csak az összehasonlító-tipológiai alapon való kutatás igazolt, mert csak így lehet elválasztani az általánosan emberit a speciálisan magyartól. Mivel könyvét „bevezetésnek” tekinti, Károly elsősorban a struktúra és a funkció kérdéseit vizsgálja, a fent említett két szempont közül csak az elsőt alkalmazza.

A könyv a megfelelő fejezetekben összefoglalja más szemantikusok nézeteit is, megadja tehát röviden a jelentéstan történetét is. Ez önmagáért is érték, de fő erényét az új szempontok fölvetésében látom. Hiszem, hogy némi egyszerűsítéssel kitűnő szemantikai tankönyv lehetne. Talán nem volna hiábavaló fáradozás egy idegen nyelvű kiadással (angolul vagy oroszul) a világ magyarul nem tudó szemantikusai számára is hozzáférhetővé tenni.